

Tadeusz Grabarczyk
Uniwersytet Łódzki
Instytut Archeologii

Alexander Treichel (1837–1901) – zapomniany etnograf z pogranicza Kaszub i Kociewia

Ryc. 1. Alexander Treichel
(z archiwum autora)

Niby wszyscy o nim wiedzą, szczególnie zajmujący się najdawniejszymi dziejami Pomorza archeolodzy. Wiele publikował najnowszych odkryć w okolicach swojego miejsca zamieszkania. Jednak jego pasja kolekcjonerska i opisy najrozmaitszych dziewiętnastowiecznych zwyczajów miejscowej ludności pozostają wciąż na zupełnie niezасłużonym marginesie. A pamiętajmy ponadto, że adresat tego tomu niedaleko zazwyczaj spędza okres wakacyjny.

Nasz protagonista urodził się 28 sierpnia 1837 r. w Starych Polaszkach¹. Jego rodzice Alexander Karl Heinrich Treichel i Frederike Eleonore byli właścicielami Wilczych Błot (Hochpaleschken). Po ukończeniu szkoły średniej

¹ L. Partyka, *Alexander Treichel i ludoznawstwo na Kaszubach*, [w:] *Polacy, Niemcy i Kaszubi... życie codzienne, obyczaje i kultura ludowa w Prusach Zachodnich ok. 1900 r.*, red. B. Lauer, H. Nogosse, Brüder Grimm-Gesellschaft, Kassel 1999, s. 75–79.

w Szczecinku wyjechał do Berlina, gdzie studiował prawo i ekonomię. Tam się też w 1867 r. ożenił z Emmą Töpfer, z którą miał dwoje dzieci, Franza Alexandra (1869–1946) i Annę Emilię (1874–1971). Tam też, w Berlinie, był sekretarzem i bibliotekarzem w Towarzystwie Botanicznym. Tam również został członkiem Berlińskiego Towarzystwa Antropologicznego, Etnologicznego i Pradziejowego działającego pod prężnym kierownictwem Rudolfa Virchowa. W 1876 r. na prośbę matki przeniósł się ze stolicy Prus do rodzinnych dóbr w Wilczych Błotach². Po powrocie do Prus Zachodnich jego zainteresowania zostały skierowane na miejscowy folklor, ale także na archeologię i botanikę. W początkach lat 80. został członkiem Gdańskiego Towarzystwa Przyrodniczego. Był też dość aktywnym członkiem Sekcji Antropologicznej tego towarzystwa. Jego pierwsza zanotowana obecność na posiedzeniu sekcji, na podstawie protokołów, to 8 lutego 1881 r. Przedstawił wówczas sprawozdanie z odkrycia grobu skrzynkowego kultury pomorskiej w Radoszewie (Reddischau), gm. Puck.

Zajmijmy się jednak przede wszystkim jego zainteresowaniami w sferze folklorystyki, które uprawiał niejako przy okazji zarządzania majątkiem w Wilczych Błotach. Jego córka Anna pisała: „Był zapobiegliwym zarządcą majątku [...] Kiedy nie musiał zajmować się rolnictwem, oddawał się zajęciom, które pochłaniały go całkowicie. W wielu dziedzinach jak etnografia, biologia, prehistoria, związanych z badaniami i opisem powiatu kościerskiego, a nawet całej prowincji Prus Zachodnich nie miał sobie równych. Jeździliśmy do położonych na uboczu wiosek, gdzie gromadziliśmy stare kobiety przy słodkiej nalewie i cukierkach. Prosiłiśmy je by śpiewały i opowiadały, przez co udało się uratować wiele dóbr kultury ludowej”³.

Jego przemyslenia w zakresie etnografii, często w postaci referatów lub komunikatów, znajdowały stałe miejsce w publikowanych rozprawach Berlińskiego Towarzystwa Antropologicznego, Etnologicznego i Archeologicznego („Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte”, uzupełniających kolejne tomy „Zeitschrift für Ethnologie”). Tym łatwiejszy jest do nich dostęp, zostały bowiem już zdigitalizowane dla użytku powszechnego. Czegóż tam nie ma. Przede wszystkim zwyczaje, szczególnie te związane ze ślubem i z weselem⁴. Gry i zabawy opisane na przykładzie

² J. Borzyszkowski, *Wilcze Błota – dzieje społeczności lokalnej na pograniczu kulturowym*, [w:] *Polacy, Niemcy i Kaszubi...*, s. 85–116.

³ H. Nogosseck, *Alexander Treichel jako kronikarz swojego regionu. O jednej kolekcji fotograficznej w Instytucie Herdera w Marburgu*, [w:] *Życie codzienne na Kaszubach i Pomorzu na przełomie XIX i XX wieku*, red. J. Borzyszkowski, Instytut Kaszubski, Instytut Herdera w Marburgu, Gdańsk 2002, s. 71–83.

⁴ A. Treichel, *Hochzeit – Gebrauche besonders aus Westpreussen. Nebst einem Anhang über das Ehe-Ceremoniell der Pruzzi*, „Zeitschrift für Ethnologie”, t. XVI, 1884, s. 105–133 <https://archive.org/stream/zeitschriftfre16berl#page/n5/mode/2up> (dostęp: 18.07.2016); tegoż, *Hochzeithalter*, „Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte” 1884, s. 323–327 (wykład o zwyczajach weselnych w Prusach Zachodnich, wygłoszony na posiedzeniu sekcji antropologicznej

macierzystego powiatu kościerskiego⁵. Sporo miejsca poświęcił oznakom władzy sołtysów w Prusach Zachodnich⁶. Szeroko pojęte ludoznawstwo reprezentowane jest także w pracach Treichela na temat znajomości roślin (ziołolecznictwa) w tej części Prus⁷, a także o zwyczaju święcenia owsa w dniu świętego Szczepana⁸ czy środkach leczniczych na wodowstręt⁹. Klasycznym wzorcem jest opis części mieszkalnej w zagrodach chłopskich w powiecie wałęckim¹⁰.

Nie sposób wymienić wszystkich problemów, jakie poruszał Treichel w swoich rozprawach. Chciałbym jednak w tym miejscu zwrócić uwagę na

Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte 21.11.1883) <https://archive.org/stream/zeitschriftfre16berl#page/n5/mode/2up> (dostęp: 18.07.2016).

⁵ Tegoż, *Westpreussische Spiele*, „Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte” 1883, s. 77–84 <https://archive.org/stream/zeitschriftfre15berl#page/76/mode/2up> (dostęp: 18.07.2016); tegoż, *Preussische Volks-tänze und Tanzmelodien – Preussische Volksrätzel*, „Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder”, t. 21, 1887 (zbiór nieudigitalizowany w Bibliotece Gdańskiej PAN).

⁶ Tegoż, *Schulzenstab und den nordischen Budstock*, „Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte” 1883, s. 347–354 (wykład o oznakach władzy sołtysów w Prusach Zachodnich, wygłoszony na posiedzeniu sekcji antropologicznej Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte 10.05.1882) <https://archive.org/stream/zeitschriftfre15berl#page/346/mode/2up> (dostęp: 18.07.2016); tegoż, *Beiträge zur Verbreitung des Schulzenstabes und anderer Botschaftsmittel*, „Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte” 1885, s. 391–397 <https://archive.org/stream/zeitschriftfre17berl#page/390/mode/2up> (dostęp: 18.07.2016); tegoż, *Verbreitung des Schulzenstabes und verwandter Geräte und Zeichen*, „Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte” 1887, s. 75–82 <https://archive.org/details/zeitschriftfre19berl> (dostęp: 18.07.2016); tegoż, *Nachtrag zum Schulzenstab, sowie verwandte Communicationsmittel*, „Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte” 1888, s. 160–172 <https://archive.org/stream/zeitschriftfre20berl#page/160/mode/2up> (dostęp: 18.07.2016).

⁷ Tegoż, *Volksthümliches aus der Pflanzenwelt*, „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig”, 1880, V, H. 1 <http://www.biodiversitylibrary.org/item/51139#page/349/mode/1up> (dostęp: 18.07.2016); tegoż, *Volksthümliches aus der Pflanzenwelt*, „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig”, 1883, V, H. 4 <http://www.biodiversitylibrary.org/item/50923#page/377/mode/1up> (dostęp: 18.07.2016); tegoż, *Volksthümliches aus der Pflanzenwelt*, „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig”, 1884 VI, H. 1 <http://www.biodiversitylibrary.org/item/50907#page/3/mode/1up> (dostęp: 18.07.2016); tegoż, *Volksthümliches aus der Pflanzenwelt*, „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig”, 1885, VI, H. 2. <http://www.biodiversitylibrary.org/item/50907#page/3/mode/1up> (dostęp: 18.07.2016).

⁸ *Die Haferweihe am Feste des heiligen Stephan*, „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig”, 1885, VI, H. 2 <http://www.biodiversitylibrary.org/item/50907#page/3/mode/1up> (dostęp: 18.07.2016).

⁹ Tegoż, *Volkshelmmittel gegen die Wasserschen*, „Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte” 1882, s. 242–244, <https://archive.org/stream/zeitschriftfre14berl#page/242/mode/2up> (dostęp: 18.07.2016).

¹⁰ Tegoż, *Bauer und Wohnung im Kreise Deutsch Krone*, „Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte” 1888, s. 292–295 <https://archive.org/stream/zeitschriftfre20berl#page/292/mode/2up> (dostęp: 18.07.2016).

jeszcze jedno zagadnienie, które bodaj zajęło najwięcej miejsca w jego publikacjach. Chodzi tzw. kwadrat magiczny SATOR-ROTAS, którego geneza wywodzi się z czasów wczesnego chrześcijaństwa¹¹. Wydaje się, że w XIX w. był głównie wykorzystywany w praktykach kabalistycznych i również wolnomularskich, szczególnie angielskiego rytu. Nie wiemy, czy Treichel był wolnomularzem, ale należy pamiętać, że w Gdańsku funkcjonowały dwie bardzo liczne, skupiające wyłącznie Niemców, loże Eugenia i Einigkeit¹². W bibliografii podano zaledwie kilka przykładów studiów Treichela nad wspomnianym kwadratem magicznym.

Pozostaje jeszcze sprawa materiału ilustracyjnego stanowiącego cenne uzupełnienie opisywanych zwyczajów wsi w prowincji pruskiej w końcu XIX w. Szczęśliwym trafem, po wszystkich zawieruchach obu wojen światowych, zostały odnalezione w Instytucie Herdera w Marburgu szklane negatywy przedstawiające zarówno Alexandra Treichela, jak też sceny z życia wsi, pracę w polu i w zagrodzie, a także życie rodzinne. Dziś wydaje się niemal pewne, że autorem zdjęć był zięć Treichela – lekarz Bernhard Hagen.

Treichel swój czas dzielił między Gdańskiem i Berlinem. Zarządzanie majątkiem powierzył dzieciom, pobyty zaś w Wilczych Błotach wykorzystywał przede wszystkim na poszukiwanie nowych materiałów etnograficznych, archeologicznych i botanicznych. Okazało się, w 1899 r., że zapadł na raka krtani, jednak po jej całkowitym usunięciu, w wyniku operacji w Berlinie, zmarł 4 sierpnia 1901 r. w Wilczych Błotach i został pochowany na cmentarzu w Nowych Polaszkach. Grób po ostatniej wojnie został całkowicie zniszczony. Jego śmierć wywołała duże poruszenie w ówczesnym środowisku naukowym. Warto pamiętać, że był autorem blisko 300 najróżniejszych opracowań dotyczących pogranicza Kociewia i Kaszub. Spostrzeżenia w nich zawarte wciąż czekają na udostępnienie ich polskiemu czytelnikowi. Jego wkład w badania tej części Pomorza ciągle jest w niewystarczający sposób wykorzystany. Dlatego warto choć zasygnalizować działalność tej wybitnej osobowości II poł. XIX w.

¹¹ Tegoż, *Nachtragen zu der Sator Formel und den Tollholze*, „Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte” 1881, s. 162–167, <https://archive.org/stream/zeitschriftfre13berl#page/162/mode/2up> (dostęp: 18.07.2016); tegoż, *Satorformel*, „Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte” 1887, s. 69–75, <https://archive.org/stream/zeitschriftfre19berl#page/68/mode/2up> (dostęp: 18.07.2016); Por. W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Rytm, Warszawa 2007, s. 180–181.

¹² S. Echt, *Dzieje Żydów gdańskich*, Wydawnictwo Oskar, Maszoperia Literacka, Gdańsk 2012, s. 158–159.

Alexander Treichel (1837–1901) – a forgotten ethnographer of the borderland of Kashubia and Kociewie

Alexander Treichel was mostly known as an amateur archaeologist. His truest passion was to portray customs of Pomerelian autochthons in 19th century. Having graduated from law and economic studies in Berlin, he decided to return to Pomerelia so as to inherit and run his parents manor in Wilcze Błota near Stara Kiszewa. Throughout the years, he was wandering around the villages around Kościerzyna, in which he wrote down pieces of the Pomerelian folklore sung and told by local housewives. He shared knowledge of local customs gained during these journeys at sessions of the Berlin Society for Anthropology and the Danzig Research Society. Fortunately, glass negatives depicting Treichel himself, as well as scenes of rural everyday life, including field works, preserved the whirlwind of history. Unfortunately, however, his scientific output remains to await discovery.